

**Кыргыз тили жана адабияты боюнча
республикалык олимпиаданын тапшырмалары
(орус класстары үчүн)**

Жооптор

Аткаруу убактысы: 4 саат
Кыргыз тили

Эскертүү: «Бир гана жооп жазгыла» деп көрсөтүлгөн учурларда бирден көп жооп жазылган болсо, биринчи жооп гана каралат!

1. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү асты сызылган сөздөргө маанилеш сөздөрдү жазгыла. (Жоопторду асты сызылган сөздөрдөн кийинки кашаалардын ичине жазгыла. Ар бир кашаанын ичине бир гана жооп жазгыла)

- 1) Теребелде (*айланада, туш тарапта* деген сыяктуу маанилерди туюндурган сөздөр) толкундун шырпылдаган үнүнөн башка тынчтыкты бузган эч кандай жандык жок.
- 2) «Үйрөнгөн жоо атышарга ийги (*жакшы, мыкты* деген сыяктуу маанилерди туюндурган сөздөр)» деген сөз бар, балам.
- 3) Эки чоң (*белгилүү; залкар* деген сыяктуу маанилерди туюндурган сөздөр) төкмө акындын айтышы көпчүлүктүн бүйүрүн кызытты.
- 4) Багып жүргөн кырк тулпар,
Түгөл (*толук, баарын* деген сыяктуу маанилерди туюндурган сөздөр) айдап келди дейт. («Эр Төштүк»)

2. Төмөнкү сүйлөмдөгү асты сызылган сөзгө карама-каршы маанидеги сөздү жазгыла. (Жоопту асты сызылган сөздөн кийинки кашаанын ичине жазгыла. Кашаанын ичине бир гана жооп жазгыла)

Карып муштумдай (*чоң кесим, чоң, көп* деген сыяктуу маанилерди туюндурган сөздөр) этке өпкө менен боордон кичинекейден кесип, кош колдой кармаганда, тиги абышка сүйүнүп, Карыпка карай колун сунду.

3. Төмөнкү сүйлөмдөрдөгү ТУУРА ЭМЕС жазылган сөздөрдү тапкыла жана алардын ТУУРАСЫН төмөндө берилген бош орундарга жазгыла. Эскертүү: Туура жазылган сөздү туура эмес оңдоп салса, тийиштүү балл кемитилет!

- 1) Төрдө **мандаш** токунуп отурган **аксакал** аталардын астына **дасторкон** жайылып, **жайдары** күлүндөгөн / күлмүндөгөн кыз-келиндер **каз катар** тизилип, салт боюнча **кара кесек** этин өзүнчө, **күлчөтайын** өзүнчө көтөрүп кирип келишти.
- 2) Мен музыкалык мектепте окуп жүргөн **тырмактай** кезимде эле, улуттук **аспаптарда тынбай** ойноп, кээде чоочун адамдардан **чочулабастан**, башкаларга караганда **көбүрөөк ырдачумун**.

3) Менин окуума жолтоо болот дешип, бул тууралуу мага эч ким эч качан эчтеке айткан эмес экен.

4. Төмөнкү тең байланыштагы татаал (кошмо) сүйлөмдү багыныңкы байланыштагы татаал (кошмо) сүйлөмгө айландыргыла.

Эскертүү: Тең байланыштагы татаал (кошмо) сүйлөмдүн түгөйлөрүнүн ортосундагы маанини сактоо керек.

Биздин Шекер – эң чоң айыл – ал – үч жүздөн ашык түтүн.

Жооп: *Үч жүздөн ашык түтүн болгондуктан, биздин Шекер – эң чоң айыл.*

Эскертүү: Башка түзүлүштөгү себеп багыныңкы татаал (кошмо) сүйлөмдөр да туура деп кабыл алынат.

5. 4-тапшырмадагы татаал (кошмо) сүйлөмдүн тутумунда канча жөнөкөй сүйлөм бар?

Жооп: 2 (эки): 1) *Биздин Шекер – эң чоң айыл;* 2) *Ал – үч жүздөн ашык түтүн.*

6. Төмөнкү багыныңкы байланыштагы татаал (кошмо) сүйлөмдөрдүн баш жана багыныңкы түгөйлөрүнүн ортосундагы маанилик катышты аныктагыла.

1) Каныбектин кабарын угуп, Бегайым түнү менен уктабай чыкты.

Жооп: *себеп багыныңкы татаал (кошмо) сүйлөм*

2) Чындап окугум келсе барбы, колумдагы китепти эки саатта окуп коём.

Жооп: *шарттуу багыныңкы татаал (кошмо) сүйлөм*

7. Төмөнкү татаал (кошмо) сүйлөмдүн багыныңкы түгөйүн аныктагыла.

Адашкандын айыбы жок,
Кайтып үйүрүн тапкан соң.

Жооп: *Кайтып үйүрүн тапкан соң.*

8. Төмөнкү сүйлөмдөрдүн тийиштүү жерлерине тыныш белгилерин койгула.

Эскертүү: Баш тамга жана кичине тамгаларды өзгөртпөгүлө!

Ар бир туура эмес коюлган тыныш белги үчүн тийиштүү балл кемитилет!

Тексттеги асты сызылган сөздөргө көңүл бурбагыла!

Күнгө жекшемби – ара-чоло кез.

Кыз-келин менен өң боз бала көлдүн кылаасына чыгышты. Алардын тандап алган жери – береги көлгө кирип барган булуңча. Бир заманда ал жер токойлуу болуптур. Жээктеги камышын эки өркөчү тик турган төө араласа, таптырбай кетчү экен. Арасын кыргоол уялап, коён жатактап жүрчү экен. Эми андагы калың токой суюлган кез: түп-түп чычырканак дүпүйүп, бүрдөп турган бирин-серин сары тал менен жылгын көрүнөт. Кээ бир жеринде чок койгондой топ-топ чыккан камышы бар.

Булуңдун жалпы көрүнүшү ушундай. Ал эми тигил жээк тарапта кичирээк короонун ордундай аянтчага сейилдеп чыккан боз балдар топтолду. Күндүк өмүрүң болсо, түштүгүнө жорго мин дегендей, кеч тамаша менен кирмек болду го.

9. Жогорку тексттеги фразеологизмдерди тапкыла жана алардын маанилерин чечмелеп бергиле.

Жооп: боз бала – ар нерсенин жөн-жайын анча түшүнө элек, чоңоюп, бой тартып келаткан, жигиттик куракка анча жете элек жаш бала.

10. Жогорку тексттеги тыбыш менен тамганын саны дал келбеген сөздөрдү тапкыла.

Эскертүү: Ар бир туура эмес жооп үчүн тийиштүү балл кемитилет!

Жооп: кылаасына, токойлуу, жээктеги, төө, кыргоол, уялап, коён, суюлган, кээ бир, жээк, кичирээк, короонун, аянтчага

11. Жогорку тексттеги кош сөздөрдү тапкыла.

Эскертүү: Ар бир туура эмес жооп үчүн тийиштүү балл кемитилет!

Жооп: ара-чоло, кыз-келин, түп-түп, бирин-серин, топ-топ

12. Жогорку тексттеги асты сызылган сөздөргө морфологиялык талдоо жүргүзүлө.

Жооп:

- 1) *булуңча*: булуң (негиз, уңгу, зат атооч) + *-ча* (форма жасоочу мүчө)
- 2) *уялап*: уя (негиз, уңгу, зат атооч) + *-ла* (сөз жасоочу мүчө, атоочтон этиш жасоочу мүчө) + *-п* (чакчыл мүчө)
- 3) *өмүрүң*: өмүр (негиз, уңгу, зат атооч) + *-үң* (сөз өзгөртүүчү мүчө, экинчи жак таандык мүчө)

13. Тексттеги «Күндүк өмүрүң болсо, түштүгүнө жорго мин» деген макалда «түштүк» сөзү эмнени билдирет?

Жооп: *түштө; жарым күн; гүлдөп турган чакта* деген сыяктуу ойлорду туюндурган сөздөр

14. Учурда көчөлөрдөн ар кандай жазууларды кезиктирүүгө болот. Алардын айрымдары туура жазылса, айрымдары туура эмес жазылган. Берилген сүрөттөгү жазуу туура жазылганбы? Эгер туура эмес жазылган болсо, туура деп эсептеген вариантты көрсөтүп, эмнеге андай жазылышы керек экенин түшүндүрүп бергиле. (*Жоопту төмөндөгү бош орунга жазгыла*)

Жооп: *ИИМдин ооруканасы / ИИМ ооруканасы*

Жүйө: *Кыргыз тилинде багыныңкы түгөй багындыруучу түгөйдөн мурда келет.*

15. Жогорку сүрөттөгү мисал түгөйлөрүнүн байланыш жолуна карай сөз айкаштарынын кайсы түрүнө кирет?

Жооп: *таандык байланыш*

Баалоо:

- 1-тапшырмага 6 балл;
- 2-тапшырмага 1,5 балл;
- 3-тапшырмага 4,5 балл;
- 4-тапшырмага 2 балл;
- 5-тапшырмага 1 балл;
- 6-тапшырмага 4 балл;
- 7-тапшырмага 1 балл;
- 8-тапшырмага 4 балл;
- 9-тапшырмага 3 балл;
- 10-тапшырмага 3,25 балл;
- 11-тапшырмага 1,25 балл;
- 12-тапшырмага 3,5 балл;
- 13-тапшырмага 1 балл;
- 14-тапшырмага 3 балл;
- 15-тапшырмага 1 балл.

Бардыгы: 40 балл

Кыргыз адабияты

Кыргыз элинин улуу жазуучусу Чыңгыз Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» повестинен алынган үзүндүнү жана жаш акын Бакытбек Жунусалиевдин «Турналар жазды чакырат» аттуу ырын кунт коюп окуп чыккыла.

- Бул эки чыгарманы салыштыргыла. Эки чыгармада кандай жалпылыктар жана кандай айырмачылыктар бар? Эки чыгарманын темасы менен идеясы кандай чагылдырылган? Өз оюңарды билдирип, аны негиздеп жазгыла.
- Аңгемедеги каармандардын ой-тилеги, жашоо образы кандай? Турналар менен балдардын кандай байланышы бар?
- Ырдагы турналар менен жаздын кандай байланышы бар? Балдардын кубанычы кандай сүрөттөлгөн?
- Бул чыгармаларды окуп чыккандан кийин, силерде кандай сезимдер жаралды? Чыгармаларда кандай көркөм сөз каражаттары колдонулган, аларды колдонуу аркылуу чыгарманын образдык-маанилик мазмуну, идеясы кандай ачылып берилген? Чыгармаларда көркөм параллелизмдер барбы?

Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзүн эстеди Султанмурат.

– Эрте келген турналар жакшы жышаан! – деп ээр үстүндө артына тоголоно берип кыйкырды ал Анатайга. Түшүм болот! Түшүм мол болот.

– Эмне, эмне? – деп Анатай жакшы укпай жатты.

– Түш-үм! Түшүм мол болот!

Анатай артына толгонуп, Эркинбекке кыйкырды:

– Түшүм мол болот! Түшүм! Эркинбек жооп кайтарды:

– Уктум, укту-ум! Түшүм мол болот!

Кошчу балдар бир топ жерге чуркап барышты, анан бир белге чуркап чыкканда турналар кайра көтөрүлүп калганын көрүштү... Конбой коюшканын карачы. Же конгону баратканы төгүн беле? Энтиккен балдар эс алып туруп калды. Султанмурат дагы нараак чуркап барды да, каалгып көкөлөп бараткан турналарды узата караган көздөрүнө жаш толуп, токтоп калды...

Балдар кайра кайтып, кош айдоону улантты. Күн жакшы тийип берди. Түштө колхоздон араба келди. Аттарга чөп, балдарга картөшкө, эт, ун, отун апкелиптир, биргат Эргеш менен Кубаткулду кошмочу менен алып, балдар капа болбой чыдай турсун, башкарма бияктагы эки баланы коё бермей болду, эртең десант толук чогулат дептир Чекиш. Сөзсүз болот дептир дагы. Анан эки күндөн кийин Ак-Сайга Тыналиев башкарма

өзү келмей болуптур. Жүк ташып келген арабакеч ушундай кабар апкелди. Баары чогуу отуруп түштөнүштү да, балдар кайра ишине жөнөөрдө, ашпозчу кемпир Султанмураттан суранып калды: «Ушул араба менен айылга барайын, эртең эле Чекиш менен кошо келип калам; үйдө майда тириликим бар эле, анын үстүнө самын ала келбесем, баарынар кирдеп кеттиңер. Силер ач болбосун деп, бир казан нан жаап койдум, көжө бышырып койдум, курсагыңар ачканда жылытып ичкиле...» Султанмурат коё бергиси жок эле, аргасыз макул болду. Чоң эле кишини тыйып, талашып отурмак беле.

Ошону менен балдар айдоосуна кетти. Күн батканча айдашты. Кеч киргенде ошол тилкени бүтүрүштү. Айланта карасаң, аябагандай көп жерди конторуп салыптыр. Балдардын биринчи айдоосу. Алдыда канча айдоо жатат. Бирок иштин башталышы бар. Башталышы болбосо уландысы кайдан болмок.

Күүгүм талаш акыркы борозду тилип чыгышты да, кайрылган жерлердеги алаларды терип айдап, анан токтолбостон соколорун жаңы тилкеге өткөрүштү. Эртең жаңы айдоо башталат.

Султанмурат балдардан кийин уктады. Уктаар алдында эшикке чыгып, аттарды карап койдү. Арабанын эки жанына алты-алтыдан байланган аттар кургак бедени жайбаракат күртүлдөтүп, кээде бышкырып коюп, тынч турушкан экен.

Турналар жазды чакырат

Турналар эрте келишет,
Жазында келгин куштардан.
Тизилип бийик учушат,
Калемге окшоп учталган.

Ырыскы чачып жериме,
Турналар келсе, жаз келет.
Сагынып көлмө, саз жерин,
Сабалап өрдөк-каз келет.

Турналар учса тизилип,
Чуркурап балдар кубанат.
Кыйкырып ээрчип артынан,
Кыйлага барат кубалап.

Алакан жайып дыйкандар,
Жер-жерге үрөн себишет.
Эртелеп келген турналар,
Ээрчитип жазды келишет.

**Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» повестинен алынган үзүндүгө
пикир жазуу боюнча тапшырманын ачкычы**

№	Чыгармадагы чагылдырылган тема жана козголгон көйгөй	Автордун позициясы
1	Балдардын эмгекчилдиги	Балдар согуш мезгилинде чоң адамдардын оор жүгүн аркалап, аттарды чегип жер айдашат. Алар өздөрү үчүн эмес, эл камын ойлошуп, бардык күчүн жумшашат. Жасаган ишине жоопкерчиликтүү мамиле кылышкан.
2	Карынын кебин капка сал	Султанмурат турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзүн эстейт. Улуу муундун кебин тыңдап, көкүрөгүнө түйүп жүрөт.
3	Турналар менен балдардын образдуу-көркөм байланышы: көркөм параллелизм	1) Айдап жаткан жери, сепкен үрөнү түшүмдүү болот деп, турналарды көргөндө сүйүнүшөт. 2) Эрте келген турналар сыяктуу балдар дагы эрте эмгекке аралашып, турмуштун соккусун кабыл алышат.
4	Балдар капа болбой, чыдай турсун деген чоңдордун жоопкерчиликтүү мамилеси	Ошол кездеги жагдай балдарды чыдамкайлыкка чакырып, турмуштун соккусуна туруштук берүүгө үндөйт. Чоңдордун балдарга аргасыз жер айдоону табыштаганына согуштун катаал күндөрү себеп болгон. Балдарды чыдамкайлыкка үндөгөн.

5	Султанмураттын психологиялык абалы	Жасап жаткан иши оңунан чыкса экен деп, турналарды төлгө кылат. Сүйүнүп, көзүнө жаш алат. Ал бардык шартты ойлоп турган дилгир жана достору үчүн, айылындагы эли үчүн камкор, күйүмдүү, жоопкерчиликтүү.
6	Достук, биримдик жана ынтымак	Балдар бири-бирине жардам көрсөтүп, эриш-аркак эмгек кылышат. Достор арасында атаандаштык жок, жасап жаткан эмгегинен улам алардын биримдигин жана ынтымагын баса белгилөөгө болот.
7	Чыгармадагы балдардын образы жана учурдагы мектеп окуучулары	Чыгармадагы балдар учурдагы окуучуларды эмгекке үндөөдө үлгү боло алат.

Чыгарманын сюжеттик-композициялык өнүгүшүндөгү урунттуу учурлар, таяныч сөз каражаттары	Туюндуруучу функциясы
«Турналардын эрте келгени жаз менен жайга жакшы жышаан деген карыялардын сөзү»	Карынын кебин капка сал дегендей, балдар улуулардын сөзүн көкүрөгүнө түйүп жүрүшкөн.
«Түшүм мол болот!»	Жакшыга ниет кылып, жасаган аракеттердин берекетине үмүт кылышкан.
«Султанмурат дагы нараак чуркап барды да, каалгып көкөлөп бараткан турналарды узата караган көздөрүнө жаш толуп, токтоп калды...»	Султанмураттын психологиялык, лирикалык ички толгонуусу сүрөттөлгөн. Эрте жазда келген турналар сыяктуу Султанмурат жана анын достору жашоого эрте аралашып, чоңдордун жүгүн тартып кетишет. Турналарды көрүп жакшы жашоого үмүт кылышат.
«Балдар капа болбой, чыдай турсун»	Согуш мезгилинде чоңдордун ишин аргасыз балдар жасаган. Бул сөз балдарга чыдамкайлык, кайраттуулук тартуулаган.
«Күүгүм талаш акыркы борозду тилип чыгышты да, кайрылган жерлердеги алаларды терип айдап, анан токтолбостон соколорун жаңы тилкеге өткөрүштү.»	Балдар чоң кишилер жасаган ишти аткарышат. Алар эмгекчил болушкан.
«Султанмурат балдардан кийин уктады.»	Султанмурат жоопкерчиликтүү мамиле жасап, досторуна кам көрөт.
Көркөм сөз каражаттары	Чыгарманын идеялык-тематикалык өзгөчөлүгүн, образдарды ачып берүүдөгү ролу
Эпитет «эрте келген турналар» «кошчу балдар» «кош айдоо»	Балдар эрте жаздагы турналар сыяктуу жашоо-турмушка эрте аралашты, пейзаж менен каармандардын психологиялык абалы жана жасаган иш-аракети көркөм параллелдүү сүрөттөлгөн. Жер айдап эмгектенишип кошчу балдар атанышат.
Синекдоха	

Кеч киргенде ошол тилкени бүтүрүштү.	Балдар бардык аракетин жумшап баштаган жер айдоонун бир тилкесин бүтүрүшөт.
Метафора Айланта карасаң, аябагандай көп жерди конторуп салыптыр.	Балдар талыкпай иштеп көп жерди айдап салышат.
Диалог – Эрте келген турналар жакшы жышаан! – деп ээр үстүндө артына тоголоно берип кыйкырды ал Анатайга. Түшүм болот! Түшүм мол болот. – Эмне, эмне? – деп Анатай жакшы укпай жатты. – Түш-үм! Түшүм мол болот! Анатай артына толгонуп, Эркинбекке кыйкырды: – Түшүм мол болот! Түшүм! Эркинбек жооп кайтарды: – Уктум, укту-ум! Түшүм мол болот!	Балдар турналарды көргөндө келечекке үмүт кылышат, жакшыга жорушат. Маанайлары ачылып, жерди ынтымактуу, биргеликте айдап чыгышат.
Көркөм параллелизм	Балдар жана турналар.

Бакытбек Жунусалиевдин «Турналар жазды чакырат» аттуу ырына пикир жазуу боюнча тапшырманын ачкычы

Тема	Автордун позициясы
Турналар ырыскы чачып жакшы жышаан алып келет, жаз чакырат, келгин куштар учуп келет сабалап	Жаздын келиши менен турналар да жакшы маанай тартуулайт, балдар кубанып, дыйкандар жер айдашат.
Пейзаждык сүрөттөө	Бейпил турмуш чагылдырылган. Улуу адамдар-дыйкандар жер айдашат, балдар балалык күндөрүн өткөрүшөт.

Көркөм сөз каражаттары	Чыгарманын идеялык-тематикалык өзгөчөлүгүн ачып берүүдөгү, образдуулук, поэтикалуулугундагы ролу
Эпитет «келгин куштар» «эртелеп келген турналар»	Чыгармадагы образдуулук.
Салыштыруу «калемге окшоп учталган»	Турналардын көркөм сүрөттөлүшүн ачып берүү.
Метафора Сабалап өрдөк-каз келет; Алакан жайып дыйкандар; Ырыскы чачып жериме, Турналар келсе жаз келет.	Келгин куштар көп келет. Дыйкандар бата тилешет. Турналардын келиши менен жакшылыктын жышааны да келген.
Пейзаждык сүрөттөө	Жаз, турналар, келгин куштар, чуркап ойногон балдар жана жер айдаган дыйкандар сүрөттөлгөн.
Көркөм параллелизм	Турналар жана балдар.
Ыр түзүлүшү: силлабикалык	Муундардын бирдей санда келиши аркылуу ойду көркөм туюндуруунун ыктуулугу.

Эки чыгармадагы жалпылыктар жана айырмачылыктар

Ч. Айтматовдун «Эрте жаздагы турналар» повестинен алынган үзүндү	Бакытбек Жунусалиевдин «Турналар жазды чакырат» аттуу ыры	
Жалпылыктар	<ul style="list-style-type: none"> • Көркөм параллелизм: балдар жана турналар ортосундагы байланыш. Турналарды көргөндө сүйүнүп чуркашат. • Турналар жакшы жышаан алып келет, балдар түшүм мол болот деп жорушат. 	<ul style="list-style-type: none"> • Көркөм параллелизм: балдар жана турналар ортосундагы байланыш. Турналарды көргөндө сүйүнүп чуркашат. • Турналар ырыскы чачып жакшы жышаан алып келет, бейпил турмуштун символу катары сүрөттөлөт.
Айырмачылыктар	<ul style="list-style-type: none"> • Кара сөз түрүндө жазылган. • Согуш мезгилиндеги абал. Чоңдордун ордуна балдар жер айдап дыйкан болушат. Эрте жаздагы турналар сыяктуу турмушка эрте аралашат. 	<ul style="list-style-type: none"> • Үч формасында. • Бейпил турмуш. Дыйкандар жерин өздөрү айдашат, балдар балалыгын бактылуу өткөрүп жатышат.
Эки чыгарманын ортосундагы көркөм параллелизм	Жаз келип турналар учуп келет, балдар кубанып чуркашат, жер айдоо болот.	